

Erhart, Adolf

Gramatický rod a slovanská deklinace

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1977-1978, vol. 26-27, iss. A25-26, pp. [59]-63

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100558>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ADOLF ERHART

GRAMATICKÝ ROD A SLOVANSKÁ DEKLINACE

Literatura pojednávající o vzniku a vývoji gramatického rodu v indoevropských jazycích je značně rozsáhlá. Většina badatelů se dnes přiklání k názoru, že v raném stadiu vývoje indoevropských jazyků byl rozlišován pouze dvojitý rod: životný a neživotný (genre animé : inanimé). Systém tří rodů vznikl druhotně rozštěpením životného rodu na rod mužský a ženský. — Nejstarší systém tedy spočíval v protikladu gramémů A (životný rod) a B (neživotný rod). Příznakovým členem v této opozici byl zřejmě gramém A, bezpříznakovým B: nominativ sg. životných byl charakterizován sufixem *-s* (původně znakem singularity, jak jsme se pokusili ukázat na jiném místě), nominativ sg. neživotných byl bezsufixový. Vznik třetího rodu souvisí s gramatikalizací formy tvořené přidáním sufixu (determinativu) *H* (*-oH* > *-ā*, *-iH* > *-ī*), a to jak od životných, tak i neživotných jmen. Je nesnadné stanovit původní význam této formy: jména takto tvořená fungují později jako názvy ženských bytostí, abstrakta a kolektiva (J. Kuryłowicz pokládá za nejstarší funkci tvoření abstrakt). Vzhledem k této situaci označím deriváty tvořené pomocí *H* prostě A_h , B_h , aniž bychom dále řešili otázku jejich významu.

V další fázi došlo ke gramatikalizaci obou derivátů: $B_h \rightarrow$ plurál (resp. duál) jmen středního rodu (pův. neživotných), $A_h \rightarrow$ femininum. V takto vzniklém systému tří rodů lze považovat za druhou distinktivní vlastnost „ženskost“ (f; a = „životnost“):

	a	f
mask.	+	—
fem.	+	—
ntr.	—	—

V tomto systému vytvářely mask. a fem. privativní opozici: příznakovým členem bylo femininum, protože forma fem. byla odvozena z formy mask., ne naopak (anebo chyběl formální rozdíl: bezpříznaková forma plnila i funkci příznakové formy). Tento stav je do značné míry ještě zachován ve védštině.

V doložených staroindoevropských jazycích se většinou již setkáváme s další fází vývoje rodového systému, kdy protiklad mask. : fem. nabyl charakter ekvipolentní opozice. Rodové gramémy tohoto systému představují kombinace prvků m. („mužskost“) a f. („ženskost“):

	m	f
mask.	+	—
fem.	—	+
ntr.	—	—

Antickým gramatikům se střední rod jevil jako „genus neutrum“, tj. žádný z obou (ani mask., ani fem.). Formálním odrazem tohoto stavu je nedostatek signalizace rodu kmenovým zakončením. Tak je tomu zejména v řečtině a latině, kde existují na jedné straně mužské \bar{a} -kmeny, na druhé straně ženské o -kmeny. Poněkud jiná situace je v klasičeském sanskrtu, kde se projevuje tendence signalizovat gramatický rod dokonce i v deklinaci i -, u - a r -kmenů (zatímco \bar{a} -kmeny jsou rezervovány pro fem., a -kmeny pro mask., resp. ntr.). Tři rody takto vytvářejí trojčlenný ekvipolentní protiklad.

V pozdějším vývoji indoevropských jazyků namnoze došlo k redukci trojčlenného systému rodů na dvojčlenný, příp. k zániku gramatického rodu (novoperština, angličtina). Redukce většinou spočívá v zániku neutra (většina románských j., litevština, novoidické j.); příčinu je třeba hledat nejspíše v tom, že ntr. představuje nejslabší (absolutně bezpříznakový) člen výše popsaného systému. V severogermánských jazycích však zaniklo fem., čímž vlastně došlo k restituci protoindoevropského rodového systému, založeného na protikladu A (a_+) : B (a_-).

Distinktivní rys „životnost“ vystoupil do popředí i ve vývoji rodu v slovanských jazycích. Zde zjevně došlo k transformaci ekvipolentní opozice mask. : fem. v privativní opozici s mask. jako příznakovým členem. Prvek a (životnost), jenž se v systému s ekvipolentní opozicí mask. : fem. stal redundantním, tím znovu nabyl povahu distinktivního rysu:

	m	a
mask.	+	+
fem.	—	+
ntr.	—	—

Příčiny této transformace mohou být různé — jednak vnitřní, jednak vnější. Odhlédneme-li od zbytků \bar{u} - a r -kmenů, neexistuje ve starých slovanských jazycích žádný výhradně ženský deklinační typ: o - a u -kmeny jsou rezervovány pro maskulina (resp. neutra), \bar{a} - a i -kmeny jsou jak feminina, tak i maskulina. Poněkud odvážné by snad bylo hledat v prominentním postavení maskulina odraz patriarchálního uspořádání společnosti (pak bychom se museli tázat, proč k takové přestavbě rodového systému nedošlo i u jiných Indoevropanů).

Zřejmější než příčiny transformace rodového systému ve slovanských jazycích jsou její důsledky. Jak už bylo naznačeno, vedla tato transformace též k obnovení relevance prvku a (životnost). V dalším vývoji se projevila tendence dobudovat takto vzniklý asymetrický systém v symetrický, a to rozlišením životnosti a neživotnosti i u maskulina:

a				a		
+		—		+		—
m +	mask.		→	m +	mask. ž.	mask. nž.
—	fem.	ntr.		—	fem.	ntr.

Tendence ke vzniku čtvrtého rodu se projevila ve všech slovanských jazycích (této problematice byla už věnována řada studií).

Počátky transformace rodového systému jsou však zřejmě mnohem staršího data. Tato transformace zanechala — jak se zdá — stopu i v podobě některých

pádových koncovek maskulin a neuter. Máme tu na mysli právě ty koncovky, jež působí při úvahách o genezi slovanské deklinace největší potíže: koncovky nominativu sg. *o*-kmenů, *s*-kmenů a *n*-kmenů.

Koncovka nominativu sg. *o*-kmenů *-ŕ* se vykládá v podstatě dvojím způsobem: a) zvláštním hláskovým vývojem v koncové slabice (*-os* > *-us* > *-ŕ*), b) analogií pcldle *u*-kmenů nebo pod. Druhému výkladu se dnes většinou dává přednost; poukazuje se tu stále znovu na fakt, že za koncovku nom.-ak. sg. neuter *s*-kmenů **-os* má slovanština *-o*. Je třeba si ovšem položit otázku, proč byla přejata právě koncovka *u*-kmenů. Splývání *u*-kmenů s *o*-kmeny nepředstavuje totiž nějaký obecný trend, dochází k němu jen tam, kde nastaly jisté hláskové změny. Tak tomu bylo v latině, kde *-os*, *-om* prokazatelně dalo *-us*, *-um*; v důsledku toho splynula v lidové latině čtvrtá deklinace s druhou. V řečtině naproti tomu splynuly *u*-kmeny s *i*-kmeny — opět z příčin hláskových. V litevštině, kde k takovýmto změnám nedošlo, je *u*-deklinace uchována až do současnosti. Z toho plyne, že i ve slovanských jazycích je třeba hledat první příčinu splývání *u*- a *o*-kmenů v hláskovém vývoji.

Jestliže tedy dáme přednost hláskoslovnému výkladu *-os* > *-us* > *-ŕ*, (opřenému o paralelní vývoj v latině), vyvstává otázka, jak vysvětlit slovanské *-o* u starých *s*-kmenů. Zde právě lze využít naší hypotezy o transformaci rodového systému: prominentní postavení maskulina se mohlo projevit (rozumí se ještě v před-slovanském období) v tom, že sufix *-s* se stal jeho výhradním znakem. Tak se stalo, že na jedné straně nemaskuliní formy toto *-s* ztratily (*-os* → *-o*), na druhé straně maskuliní formy je druhotně přibíraly. Zde máme na mysli formu nominativu sg. *n*-kmenů: slovanské zakončení *-y* nutilo dosud k postulátu indoevropského **-ōn* (doloženého jednoznačně jen řečtinou). Nový výklad umožňuje vycházet i pro slovanštinu z **-ō* (→ *-ōs*), doloženého většinou indoevropských jazyků. Pro feminina (*i*-kmeny, *u*-kmeny) není ovšem ztráta *-s* přímo prokazatelná. Cennou oporu tohoto výkladu skýtají poměry v novorečtině, kde všechny nominativy mask. byly rozšířeny o sigma-tickou koncovku, kdežto nominativy fem. původní *-s* ztratily: γέροντας, γέιτονας (stř. γέρον, γέιτον) × Σάμο, νόχτα, έρπίδα (stř. Σάμος, νόξ, έλπις).

Paralelou změny *-os* > *-us* je změna *-ōs*, *-ās* > *-ūs* (resp. *-ōns*, *-āns* > *-ūs*), uváděná některými badateli v pochybnost. Je ovšem třeba předpokládat, že ještě před provedením těchto změn došlo v koncových slabikách (?) k přehláskám *-yās*, *-yōs* > *-yēs* (apod.), *-yo* > *-ye*, *-yos* > *-yis*. Naposled uvedená změna nastala i v baltských a germánských jazycích, řada důvodů však brání tomu, abychom tu hledali přímou souvislost (zakončení komparativních forem ve slovanštině apod.). Slovanský vývoj deklinačních koncovek *o*-, *ā*- a *s*-kmenů lze tudíž rekonstruovat asi takto (I předpokládaný indoevropský stav, II před-slovanský stav po transformaci rocdů a provedení změny *-ās* > *-ōs*, III stav po přehláskách, IV stav po úžení *-os*, *-ōs* > *-us*, *-ūs*, V slovanský stav):

¹ Pro slovanštinu je třeba vycházet z bezsufixové formy nom.-ak. sg. ntr. *o*-kmenů (podobně v litevštině a zčásti v hetitštině).

² Nejstarší podobu ak. pl. *o*-kmenů obvykle rekonstruuje **-oms*, u *ā*-kmenů **-ās*; kontaminací těchto koncovek vznikly podoby *-ōs*, *-ōms* a *-āms*. Jihoslovanské jazyky ukazují na pův. *-ōms*, *-āms*, ostatní na *-ōs*, *-ās*.

³ Dvojice komparativních forem na *-yōs* (m.) a *-yos* (n.) byla patrně transformována v *-yos* : *-yo*.

			I	II	III	IV	V
nom. sg.	o-km.	m.	-os	-os	-os	-us	-ъ
		n.	-o ¹	-o	-o	-o	-o
	os-km.	n.	-os	-o	-o	-o	-o
		yo-km.	m.	-yos	-yos	-yis	-yis
	yos-km.	n.	-yo	-yo	-ye	-ye	-je
m.		-yōs ³	-yos	-yis	-yis	-jъ	
gen. sg.	ā-km.	n.	-yos ³	-yo	-ye	-ye	-je
		m.	-ās	-ōs	-ōs	-ūs	-y
ak. sg.	yā-km.	m.	-yās	-yōs	-yēs	-yēs	-ē, -ē ⁴
		n.	-om	-om	-om	-um	-ъ
	yo-km.	m.	-yom	-yom	-yim	-yim	-jъ
		n.	-ām	-ōm	-ōm	-ōm	-o
	yā-km.	m.	-yām	-yōm	-yēm	-yēm	-jρ ⁵
nom. pl.	ā-km.	m.	-ās	-ōs	-ōs	-ūs	-y
		n.	-yās	-yōs	-yēs	-yēs	-ē, -ē ⁴
ak. pl.	o-km.	m.	-ō(m)s ²	-ō(n)s	-ō(n)s	-ūs	-y
		n.	-yō(m)s ²	-yō(n)s	-yē(n)s	-yē(n)s	-ē, -ē
	ā-km.	m.	-ā(m)s ²	-ō(n)s	-ō(n)s	-ūs	-y
		n.	-yā(m)s ²	-yō(n)s	-yē(n)s	-yē(n)s	-ē, -ē

⁴ Jihoslovanská koncovka -e v gen. sg. a nom. pl. ā-kmenů je zřejmě analogická podle ak. pl. (kde vedle sebe existují hláskoslovně vzniklé -y, -ē a -e).

⁵ Koncovka -yρ (na místě očekávaného -e) je patrně analogická podle ā-kmenů (tvrдых).

LITERATURA

- S. Agrell, Zur Geschichte des idg. Neutrums (1926).
 J. Balázs, Gli interrogativi slavi e l'origine del genere nell' indoeuropeo. (in) *Annali dell' Istituto orientale di Napoli — Sezione linguistica VII* (1966), str. 5—20.
 A. Erhart, Studien zur indoeuropäischen Morphologie (1970).
 J. Ferrell, Some Observations on the Form of the Nominative and Vocative Singular of the o- and io-stems in Common Slavic. (in) *Scandoslavica XI* (1965), str. 93 až 109.
 I. Fodor, The Origin of Grammatical Gender. (in) *Lingua* 8 (1959), str. 1—41, 186—214.
 V. Georgiev, Osnovni problemi na slavjanskata diachronna morfologija (1969).
 V. Hořejší, Évolution du genre grammatical dans les langues indoeuropéennes (surtout slaves). (in) *Actes du Xe congrès international des linguistes IV* (1970), str. 417 až 420.
 O. Hujer, Slovanská deklinace jmenná (1910).
 J. Kuryłowicz, The Inflectional Categories of Indo-European (1964), str. 207—226.
 A. Lamprecht, K zakončení nominativu sg. o-kmenů v praslovanštině (in) *SPFFBU A 20* (1972), str. 63—66.
 W. P. Lehmann, On Earlier Stages of the Indo-European Nominal Inflection. (in) *Lg* 34 (1958), str. 179—202.
 V. F. Mareš, Rannij period morfoložičeskogo razvitija slavjanskogo sklonenija. (in) *VJa* 1962. 6. 13—21.
 V. Mažiulis, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbu santykiai (1970).
 L. Palmaitis, Dar dėl ide. flexinės sistemos atsiradimo. (in) *Baltistica* 11 (1975), str. 31—36.
 G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic (1964).
 C. S. Stang, Zum indoeuropäischen Kollektivum. (in) *NTS* 13 (1945), str. 282—294.
 A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves I, II (1950, 1958).

DAS GRAMMATISCHE GESCHLECHT UND DIE SLAVISCHE DEKLINATION

Der Verfasser versucht, die Gestalt der Nominativendungen der *o*- und *s*-Stämme im Slavischen (-*ъ*, -*o*) als Folge einer Umgestaltung des Geschlechtsystems zu deuten. Das älteste indoeuropäische System umfasste nur zwei Genera: belebt und unbelebt. Durch die Spaltung des ersten Grammems entstand später ein System von drei Genera, wo zuerst das Femininum das merkmahlafte Glied (in der Opposition mask.: fem.) darstellte. In der Folge hat sich diese privative Opposition in eine äquipolente umgewandelt (typisch im Griechischen und Lateinischen). Im Slavischen wurde diese Opposition wieder zu einer privativen, mit dem Maskulinum als merkmahlafte Glied. Im Zusammenhang damit wurden einige Nominativendungen umgestaltet: die Endung der maskulinen *n*-Stämme nahm wohl ein -*s* an (-*ō* → -*ōs*), die Endung der Neutra auf -*os* verlor hingegen ihr -*s* (> -*o*). Die überlieferte Gestalt der Endungen -*ъ*, -*y*, -*o* lässt sich demgemäss als Folge der Lautentwicklung in Endsilben erklären: -*os* > -*us* > -*ъ*; -*ōs* > *ūs* > -*y*; -*o* (bewahrt).

